

КОНЦЕПТ «ВІЙНА» У ХУДОЖНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПИСЬМЕННИКІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ 1914–1920-Х РОКІВ

CONCEPT OF "WAR" IN THE ARTISTIC INTERPRETATION OF WRITERS OF WESTERN UKRAINE IN THE PERIOD OF 1914–1920

Товт О.О.,

orcid.org/0000-0002-9389-1695

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української літератури

Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Українська література ХХ століття багата художньо досконалими й естетично переконливими творами про події Першої світової війни (1914–1918). У статті вивчено й систематизовано художні епічні твори, що їх створили західноукраїнські прозаїки в часи Першої світової війни під безпосереднім впливом трагічних подій воєнного лихоліття. **Метою** дослідження є спроба з'ясувати їхні особливості ідейно-естетичної свідомості в художньому інтерпретуванні актуального тоді (сьогодні також) концепту «війна» (війна як вияв нищення людини і всього навколишнього, війна як прагнення зберегти пам'ять про неї, війна як страх і жорстокість у людських взаєминах, війна як травматичний досвід про неї і багато інших аспектів). Задля досягнення поставленої мети використано важливі **методологічні підходи**: філологічний, інтерпретаційний, конкретно-історичний, герменевтичний. У результаті вивчення важливої літературознавчої проблеми доведено, що саме в період воєнного та післявоєнного часу західноукраїнські письменники безкомпромісно стали на захист рідного народу і рідної землі, заявляючи своїми творіннями рішучий протест супроти масового знищення української нації ворожими силами – російською та Австро-Угорською імперіями. Така їхня громадянська і національна позиція посутньо позначалася на творчості, де антимілітарна тематика й проблематика стали панівними в епічному осмисленні. Цьому автори підпорядкували весь арсенал ідейно-образних засобів, починаючи від змістового й завершуючи формотворчими пошуками. Як впливає з аналізу обраних й осмислених прозових творів про події Першої світової війни, наскрізним у них проступає концепт «війна», що й визначав у його інтерпретуванні естетичну цінність новел, оповідань, повістей, щоденникових записів Ольги Кобилянської, Наталі Кобринської, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Осипа Маковея, Дмитра Макогона, Миколи Марфієвича та багатьох інших. **Практичне значення** такого вивчення задекларованої проблеми безпосередньо спрямовано на сучасного читача – учня, студента, дослідника творчості вказаних прозаїків чи відповідного періоду в розвитку українського національного письменства.

Ключові слова: концепт «війна», події Першої світової війни, західноукраїнські прозаїки, художня інтерпретація.

Ukrainian literature of the 20th century is rich in artistically perfect and aesthetically convincing works about the events of the First World War (1914–1918). The article defines and systematizes the artistic epic works created by Western Ukrainian novelists during the First World War under the direct influence of the tragic events of the war. **The purpose** of the research is an attempt to find out the peculiarities of their ideological and aesthetic consciousness in the artistic interpretation of that times (also today) relevant concept of "war" (war as a manifestation of the destruction of man and everything around him, war as a desire to preserve the memory of it, war as fear and cruelty in human relationships, war as a traumatic experience about it and many other aspects). In order to achieve the set goal, important **methodological approaches** were used: philological, interpretive, concrete-historical, hermeneutic. As a result of the study of an important literary problem, it has been proven that it was during the war and post-war period that Western Ukrainian writers uncompromisingly stood up for the protection of their native people and their native land, declaring with their works a decisive protest against the mass destruction of the Ukrainian nation by enemy forces – the Russian and Austro-Hungarian empires. Such their civic and national position had an immediate effect on their work, where anti-military themes and issues became dominant in the epic interpretation. The authors subordinated to this the entire arsenal of ideological and figurative means, starting from content and ending with form-creating searches. As it follows from the analysis of selected and meaningful prose works about the events of the First World War, the concept of "war" appears throughout them, which determined in its interpretation the aesthetic value of novels, short stories, narratives, diary entries of Olha Kobylanska, Natalia Kobrynska, Vasyl Stefanyk, Marko Cheremshyna, Osyp Makovei, Dmytro Makohon, Mykola Marfiievych and many others. **The practical significance** of such a study of the declared problem is directly aimed at the modern reader – a pupil, a student, a researcher of the works of the said novelists or the relevant period in the development of Ukrainian national literature.

Key words: concept of "war", events of the First World War, Western Ukrainian novelists, artistic interpretation.

Постановка проблеми. Українська література ХХ століття багата художньо досконалими й естетично переконливими творами про події Першої світової війни (1914–1918). Надто ж, коли йдеться про цілу серію жанроутворень

національної прози. У період воєнного та післявоєнного часу західноукраїнські письменники стали на захист рідної землі, заявляючи своїми творіннями рішучий протест супроти масового знищення української нації. Така їхня грома-

дянська і національна позиція посутньо позначалася на творчості, де антимілітарна тематика й проблематика стали панівними в епічному осмисленні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Твори про події Першої світової війни вже ставали об'єктом і предметом окремого вивчення, та все ж, на наше переконання, недостатньо з'ясовано систему ідейно-образних поглядів їхніх творців на ряд концептів, зв'язаних із художнім відтворенням воєнного лихоліття тих часів, зокрема концепту «війна».

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у вивченні й систематизації художніх епічних творів, створених західноукраїнськими письменниками в часи Першої світової війни; у з'ясуванні їхніх особливостей ідейно-естетичної свідомості в художньому інтерпретуванні концепту «війна». Для аналізу обрано твори Ольги Кобилянської, Наталі Кобринської, Осипа Маковея, Василя Стефаника.

Виклад основного матеріалу. Концепт «війна» є багатограним та поліфункціональним у кожного із західноукраїнських прозаїків воєнного та післявоєнного часів: війна як вияв нищення людини і всього навколишнього, війна як прагнення зберегти пам'ять про неї, війна як страх і жорстокість у людських взаєминах, війна як травматичний досвід про неї і багато інших аспектів. Так чи інакше всі вони знайшли своє художнє інтерпретування в багатьох творах західноукраїнських авторів. При цьому варто наголосити на тому, що багато з них (по суті всі прозаїки) виявили специфічну, порівняно з іншими літературами, рису: в умовах бездержавності, коли українські національно-духовні орієнтири спрямовувалися в русло самостійності та незалежності, вони нагадували через свої ідейно-естетичні творіння, що українські землі впродовж тривалого часу знаходяться під протекторатом двох ворожих імперій – російської та Австро-Угорської. Західноукраїнські прозаїки, використовуючи у своїх творах як панівний концепт «війна» у його різних інтерпретаціях, зосереджували свою увагу здебільшого на трагічних наслідках від неї.

Письменники тоді переживали надто важкі часи, про що переконливо свідчить трагічна доля Василя Стефаника, Ольги Кобилянської, Марка Черемшини, Наталі Кобринської, Олександра Олеса і багатьох інших. Чимало з них із часом опинилися у Відні – центрі складної суперечливої політичної боротьби. Доречно нагадати, що саме тут у травні 1915 року українські політичні діячі з метою здобуття незалежності від-

новили Загальну Українську Раду, яка 1916 року саморозпустилася на знак протесту, коли Відень віддав Галичину в цілковите підпорядкування Польщі. Тому цей період у житті та творчості ряду західноукраїнських художників слова, відображений у їх епістолярії (Стефаник, Олесь, Кобилянська), щоденникових записах і спогадах (Марко Черемшина, Наталя Кобринська, Катря Гриневичева, Богдан Лепкий) і пов'язаний з воєнним Віднем, нині набуває особливого значення і потребує прискіпливого вивчення та додаткових роз'яснень. Західноукраїнські прозаїки не лише віддзеркалювали ці складні трагічні події у своїх творах, а й фіксували у своїх спогадах та листах їх смертельні наслідки. Приміром, Марко Черемшина у своєму «Щоденнику» записував: 10.12.1914 «В Ілїнцях дуже позбиткували людей»; 23.12.1914 «В Рожнові терор грасує»; 25.12.1914 «... наші зближаються, але дуже хлопців вішають» [10]. Ольга Кобилянська, тяжко переживаючи воєнне лихоліття, з болем писала в листі до Христі Алчевської: «Коли б вже все скінчилося, коли б вже мир настав, бо годі дихати далі, а земля вже не приймає більше крові – плуги орати не зможуть» [2, с. 306].

Осмислюючи наслідки війни, що стала наскрізним концептом творчості письменниці цього часу, вона створила захопливі за силою художнього впливу прозові твори, у яких людина постає як жертва війни («Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки»), як її трагедія («Назустріч долі»). В обох творах Ольга Кобилянська поглиблює думку, що війна була великим лихом, великою долею передовсім для українців, адже перебуваючи в арміях держав-імперій, які ворогують, вони змушені були воювати один супроти одного. Ольга Кобилянська палко виступає проти братовбивства, за возз'єднання поневоленого, пошматованого імперськими кордонами українського народу, що крізь страхіття війни виборював свою волю, прагнучи повсякчас до незалежності. Відтак письменниця щораз опиралася на реальні факти в зображенні воєнного лихоліття. Так, в оповіданні «Зійшов з розуму» нею покладені правдиві події бою за Чернівці 1915 року, бою коли «увихалася смерть і колотила життя з довічним каліцтвом і мерцями. Молоді сили валилися снопами, а кров зливалася скроні» [1, с. 156]. В іншому оповіданні «Юда» Ольга Кобилянська показує, як війна ввірвалася в життя простого гуцула-верховинця. Завжди схильний до добра, лагідний і спокійний чоловік у вирі воєнних обставин і перипетій мимохіть стає причетним до смерті людей, свого рідного сина, урешті й сам

завершує свій земний шлях у муках та стражданнях, у власних докорах сумління. Свої спостереження над лихоліттями війни письменниця синтезує в ескізі «Снитися», головні герої якого постійно живуть прагненням миру, поверненням вояків до своїх рідних осель, до узвичаєної мирної праці на своїй землі. Концепт «війна» прозаїк художньо розробляла і в інших творах: як руйнівну силу («Василка»), як травматичний досвід («Вовчиха»), як страх та жорстокість («У тузі»).

Василь Стефаник у серії своїх антимілітарних прозових творів також вдавався до різноманітного трактування концепту «війна», пропускаючи його здебільшого крізь душу людини як дорослого, так і дитячого віку («Сини», «Марія», «Діточа пригода» та ін.). Варто зауважити, що антивоєнна тематика характеризує прозу письменника перших періодів творчості («Стратився», «Виводили з села»). Проте з початком військової агресії 1914 року концепт «війна» набув під пером новеліста нового значення, точніше – нових найменувань. Так, для малолітніх героїв оповідання «Діточа пригода», попри наївно-боязке сприйняття її, вона стає щемким посттравматичним досвідом, що раз по раз обпалює душу маленького хлопчика Василька і його ще меншої сестрички Насті. Тікаючи вночі із села разом зі своєю матір'ю від фронту, вони сам на сам лишаются зі своєю долею: в умовах воєнного часу намагаються по-своєму сприймати його й, осмислюючи по-дитячому страшенні і трагічні події нічних боїв, доходять певних життєвих висновків. Настя геть не розуміє, що сталося з її мертвою мамою, а її братик Василько «по-дорослому» повчає її, звинувачуючи свою сестричку в загибелі матері: «Видиш, Насте, куля брінькнула та й убила маму, а ти винна; чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обіймити? Це тобі що вадило? Утікали-м, а куля свиснула...» [7, с. 122].

Посттравматичний досвід війни в сприйнятті її жахливих наслідків Васильком письменник психологічно переконливо передає в таких дитячих розмірковуваннях: він сприймає смерть матері як належне. Лише шкодує, що Настя не зможе голосити за нею так, як голосили доньки Іванихи над своєю мамою: «А ти не вмієш, а я хлопец, і мені не пасує голосити...» [7, с. 122]. Чуючи свист куль, що бриніли над дитячими головами, хлопчик уголос розмірковує, кому ліпше бути зараз забитому – йому чи Насті: «Як мене куля трафить, то я ляжу коло мами та й умру, а ти сама не трафиш до вуйка. Ліпше най тебе куля вб'є, бо я трафлю сам і дам знати, та вас обоє вуйко поховає» [7, с. 122]. Ще один епізод із цього лапідар-

ного твору Василя Стефаника: на прохання Насті, що вона його голосить із відчуттям голоду, дати їй хоча б шматочок хліба, Василько так відповідає на це: «Я що тобі дам їсти, як нема мами. Най мама дають!» [7, с. 122]. А потім зумисне переводить погляд на те, як стріляють на фронті ворожі сили («яка вона (війна) файна»), а вже вранці «підемо до вуйка та будемо їсти борщ...» [7, с. 122]. Та дівчинка голодна й хоче їсти, на що хлопчик радить десь знайти біля маминої пазухи кавалок хліба і втамувати голод. Проте хліб був змочений маминою кров'ю і Настин ротик був ураз обкравленим, що викликало нарікання Василька. А потім, потомившись і задля безпеки від вовків, малі прилягають коло мертвої мами. Автор оповідання художньо переконливо передає посттравматичний досвід, що його набули лише в одному епізоді війни діти.

В інших творах («Сини» та «Марія», «Воєнні шкоди») Василь Стефаник інтерпретує концепт «війна» як вияв національно-патріотичної позиції головних героїв, зрештою, і свій письменницький вияв українолюбства. Тут варто звернути увагу на те, як письменник асоціативно сполучає долі і трагедії батьків з їхніми дітьми-синами, що воюють за Україну. Прозаїк показує, як старий Максим («Сини») та сільська жінка Марія («Марія») упродовж епічної оповіді еволюціонують: від простих батька й матері, які шанують пам'ять про своїх синів, що воюють на фронтах війни, до одержимих своєю любов'ю патріотів України. Старий Максим зізнається: «Послідний раз прийшов Андрій; він був у мене вчений. Тату, каже, тепер ідемо воювати за Україну. – За яку Україну? – А він підоймив шаблев грудку землі тай каже: Оце Україна, а тут, – і справив шаблев у груди, – отут її кров; землю нашу ідем від ворога відбирати. Дайте мені, каже, білу сорочку, дайте чистої води, аби-м обмивси тай бувайте здорові! – Як та его шабля блиснула тай мене засліпила. Сину, кажу, та є ще в мене менший від тебе, Іван, бери і его на це діло; він дужий, най вас обох закопаю у цю нашу землю, аби воріг з цього коріння її не віторгав у свій бік» [9, с. 133]. А стара матір Марія подивовано сприймає появу у своїй оселі представників російського козацтва, які у вирі війни потрапили на західноукраїнські землі. Спочатку острах, потім недовіра, урешті приязнь заповнили все її єство, коли дізналася, що вояки царської армії є не ким іншим, як такими ж, як і її сини, українцями-патріотами. «Марія глянула на них, непевно підступила й сказала: – Ви відай тоті, що мої сини вас любили... Українці... – Ми самі, один одного ріжем» [8, с. 126].

Прикметним у цьому аспекті є оповідання Наталі Кобринської «Брати», у якому концепт «війна» увиразнюється як звиродніння людської особистості, як втрата нею в умовах воєнного страхіття подоби «цілого чоловіка». Письменниця зображує жовніра, який у злобі й люті втрачає своє особистісне «я». Проїнятий цими ненависницькими орієнтирами, молодий стрілець несамовитий у своїх діях і вчинках: він знає одне – треба вбивати ворога, що так само наближався до нього. І раптом: «Зрівнялись – станули – і змірились очима... – Брате! – вирвалось з грудей молодцеві в чужім мундирі. – Брате! – крикнув стрілець. Витягнені „багнети“ випали їм з рук, і оба щиро обіймались» [3, с. 158]. Обидва українці лише з тією різницею, що кожен із них представляв армію ворожих імперій – росії та Австро-Угорщини. І це певне, те що впливало з їх людської суті, ураз зупинило перед вбивством. Письменниця зацентрувала увагу на тому, що жорстокість і страхіття війни все ж не витісняють із душ її учасників братньої і людської любові, зупиняють, отямлюють людину перед, здавалося б, незворотнім в умовах воєнного лихоліттям.

Загалом разом із антивоєнними творами Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Марка Черемшини проза Наталі Кобринської створює захопливу художньо-психологічну панораму злочинної бойні часів Першої світової війни і є свідченням того, як тяжко ця бойня позначилася на долі людей західноукраїнських земель («Полишений», «Кінь», «Свічка горить», «На цвинтарі»). У кожному із цих творів прозаїк по-своєму інтерпретувала концепт «війна». Приміром, в оповіданні «Каліка» вона зображує людину, що пройшла тернистими фронтовими дорогами. Війна скалічила молодого селянина Лукина, вибила його зі звичної сільської стежки, завдала непоправної психологічної травми. Чоловіка пригнічувала повсякчас думка, «яким правом можуть люди відірвати мене від своєї землі, своєї хати, рідні!» [4, с. 149]. Це питання поставало не лише перед одним героєм твору Наталі Кобринської, а й перед сотнями тисяч галичан, буковинців, інших західноукраїнських юнаків. Вони усвідомлювали, як і герой Лукин, що війна забирає в них усе найцінніше: силу, красу, рідних і близьких людей. Власне, війна калічить їх і фізично, і морально, спустошуючи їхні душі. З відчаєм та розпукою промовляє герой оповідання «Каліка» наприкінці твору: «Каліка, каліка, безобразний, без ноги! А ще більше з прошиблим, закервленим серцем» [4, с. 156].

Інші західноукраїнські прозаїки Дмитро Макогон та Осип Маковей кожен по-своєму потрактували концепт «війна» у прозових творах. Так, в оповіданні першого «Шпигун» зображено долю українця у воєнній веремії, у воєнній бойні двох держав-імперій. Достатньо було для них те, що воїн є за національністю українцем. І будь-який крок такого вояка, якісь необережні (почастий спровоковані) дії та вчинки по-великодержавницьки означувалися то зрадою, то шпигунством, то дезертирством. Така доля спіткала буковинського селянина Штефана – героя цього твору письменника. Австрійці за нібито «шпигунство» його повісили, дружині ж заборонили знімати тіло чоловіка. «Я й тебе, стара, скажу повісити. Всі в шпигуни, всі!» – звертається до неї офіцер, адресуючи водночас ці погрози всім селянам-буковинцям. Дружину тяжко катують, забирають у неї все майно й погрожують відібрати хату й город. Залишилася стара з «маленьким дробом» – внуками, батько яких, насильницьки забраний до австрійського війська, може, уже й загинув на безжальних дорогах війни. В іншому оповіданні «Австрійський герой» Дмитро Макогон концепт «війна» трансформує у бентежну розповідь про трагедію обдуреного цісарською пропагандою буковинського селянина, який за виявлену на фронті мужність і відвагу зажив слави на всю Австро-Угорську імперію. Та в одному з боїв його було тяжко поранено. Письменник переконливо зображує нелегкі поневіряння «австрійського героя», який скалічений війною, – сліпий, контужений, понівечений – ходить від села до села, жебраючи на прожиття, а його донька – за поводири. Зворушливі й художньо дивовижні картини про трагізм людини на війні прозаїк передає переконливо, з великою естетичною силою.

Інший буковинський художник слова Осип Маковей присвятив темі Першої світової війни цілу збірку оповідань, новел, ескізів. Пам'ятні серед них «Хрест поміж липами», «Вічна пам'ять», «Мертве місто», «Границя», «Інвалід», «Розлука», «На окопах», «Кроваве поле», «Братання», «Тиха година» та інші. Багато з них не втратили своєї ідейно-естетичної цінності й дотепер. Розробляючи концепт «війна», він своїми творами протестував супроти нещастя, що несло всім народам лихі воєнні події на будь-якій території імперських держав. У центрі його оповідок – прості українці, здебільшого буковинці та галичани, зрештою й інші народності. Насильно зодягнуті в солдатські шинелі, вони всі стали жертвами воєнних трагедій. Письменник правдиво

розкриває їхні образи, їхні думки й переживання, їхні біль і нещастя. Зчаста Осипові Маковею доводилося з ними жити, перебувати всі воєнні злигодні. Так само, як і вони, він усіляко прагнув до припинення кровопролиття, плекав надії на мирний час. Як нам видається, найбільш характерним у цьому контексті є його нарис «Братання», у якому змальовано прагнення людей жити в мирі й дружбі. Солдати ворожих армії – українці – відмовляються стріляти один в одного, ведуть між собою дружні розмови. Вони так і не розуміють, навіщо мають проливати кров своїх братів, розділених кордонами Австро-Угорської та російської імперії. Повсякчасне прагнення спокою і людської справедливості для них важливіші, ніж інтереси держав, що ворогують. Подібна психологічна колізія успішно використана іншою західноукраїнською письменницею Наталією Кобринською (згадаймо її «казку» «Брати»). Адже війна несе рани, каліцтво, насильницьку смерть. У новелі Осипа Маковей «Інвалід» – образ воїна, який на війні втратив ногу. Він прибитий своїм каліцтвом. Його душу оповив глибокий відчай, пекучий біль, що не дає «ні жити, ні вмерти». З художнього боку твір «Інвалід» композиційно сконструйовано так, що оповідач має всі можливості в глибинному осмисленні факту воєнного лихоліття і водночас надає цьому екзистенційно-філософського змісту. Осип Маковей цілковито художньо мотивовано акцентує на тому, що доля однієї людини, її повнірвання на дорогах війни, її власна трагедія подається як доля скривдженого світу через війну. Тому-то такими пристрасними сприймаються слова оповідача: «Годі! Цілий світ – інвалід, отакій самий, як цей, що пішов до шпиталю з хлібом у мішку. Доборовся!..» [5, с. 62]. Варто зазначити, що концепт «війна» Осип Маковей потрактовує і як вияв просвітленого оптимізму. Так, у нарисі «Тиха година» наскрізними є почуття

людей-фронтовиків, що потомившись від трагічних воєнних буднів, спрагло сприймають посеред цього тлуму і гаму, болю і розпуки звуки (не гармат!) музики. Автор із притаманною йому художньою силою та переконанням передає, як музичні мелодії торкаються очерствілих людських душ, проймають серця людей з окопів, урешті, як саме музика пробуджує в таких учасників боїв світлі надії на мирне життя та майбутній спокій. «Окопи замовкли... Десь-не-десь ще лопнув стріл і затих. А голос інструменту ще ширше, ще голосніше роздався в околиці... Очевидно, і в далеких окопах почули його і – забули стріляти... у цей дивний літній вечір, коли Дністер вкривався легким серпанком з імлі і пізні соловії ще докінчували своїх весняних пісень на обочах берегів, я додумався, що це музика спровадила тиху годину в окопи, зробила людей кращими хоч на часок, вони забули мордувати себе...» [6, с. 71–72].

Висновки. Можна стверджувати, що західноукраїнські письменники, художньо інтерпретуючи концепт «війна» у своїх прозових творах про події Першої світової війни, по-різному використовували її як у зовнішній, так і у внутрішній структурах своїх оповідань, новел, ескізів, нарисів, щоденникових записів. На основі вибраних для аналізу творів Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Наталі Кобринської, Дмитра Макогана, Осипа Маковей доведено поліфункціональність цього концепту, його ідейно-сміслового та естетичного багатства. Безумовно, це впливало на загальне сприйняття не лише згаданих творів, а й творчості українського письменства воєнного та повоєнного періодів. Проаналізовані оповідки західноукраїнських прозаїків, як ми переконалися, асоціативно (ідейно та художньо) відлунюють у трагічних долях теперішніх українських захисників у нинішній російсько-українській війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кобилянська Ольга. Зійшов в розуму. Нарис з правдивого життя. *Кобилянська О. Зібрання творів : у 10 т.* Т. 2. Чернівці : Букрек, 2017. С. 155–160.
2. Кобилянська Ольга. Лист до Христі Алчевської від 22.X.1915. *Ольга Кобилянська в критиці та спогадах* / Ред. Ф. Погребенник та ін. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. 559 с.
3. Кобринська Наталя. Брати. ...*Бо війна війною...* Спроба антології української прози про події Першої світової війни. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2022. С. 156–159.
4. Кобринська Наталя. Каліка. ...*Бо війна війною...* Спроба антології української прози про події Першої світової війни. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2022. С. 144–156.
5. Маковей Осип. Інвалід. ...*Бо війна війною...* Спроба антології української прози про події Першої світової війни. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2022. С. 61–62.
6. Маковей Осип. Тиха година. ...*Бо війна війною...* Спроба антології української прози про події Першої світової війни. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2022. С. 70–72.
7. Стефаник Василь. Діточа пригода. ...*Бо війна війною...* Спроба антології української прози про події Першої світової війни. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2022. С. 122–123.

8. Стефаник Василь. Марія. ...*Бо війна війною...* Спроба антології української прози про події Першої світової війни. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2022. С. 123–128.

9. Стефаник Василь. Сини. ...*Бо війна війною...* Спроба антології української прози про події Першої світової війни. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2022. С. 131–134.

10. Черемшина Марко. Щоденник. Листопад 1914–січень 1915. *Марко Черемшина. Райська птиця Зібрання творів* / Упоряд. Іванни Стеф'юк. Брустури: ТОВ «Дискурсус», 2023. 688 с.